

QEYRİ-KLASSİK VƏ POSQEYRİ-KLASSİK ELM: RƏQƏMSALLIQ ŞƏRAİTİNDƏ EPİSTEMOLOJİ ÖZƏLLİKLƏRİ

Turanə Vahid qızı Əlibəyova

AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

E-mail: turane.alibeyova91@icloud.com

Məqalədə qeyri-klassik və postqeyri-klassik elmin fəlsəfi anlamına elmi rasionallıqla sosial-mədəni mühitin qarşılıqlı təsirləri prizmasında baxılır. Müqayisəli təhlil əsasında müasir mərhələdə postqeyri-klassik rasionallığın elmi biliklərin formalaşması və yeni biliklərin alınması prosesində ideal və normalar vasitəsi ilə məzmunlaşdırıcı rolu analiz edilir.

Göstərilir ki, qeyri-klassik rasionallıqla postqeyri-klassik rasionallıq arasında mövcud olan əhəmiyyətli qnoseoloji və metodoloji fərqlər elmi biliyin məzmun və formasına da ciddi yenilik gətirir. Bu özəllik rəqəmsal mədəniyyət mühitində daha geniş, elmlərə təsir baxımından daha həssas və parlaq xarakter alır.

Məqalədə postqeyri-klassik elmdə biliyin əldə edilməsi rəqəmsal mühitdə mürəkkəb koqnitiv proses olduğu əsaslandırılır. Eyni zamanda, göstərilir ki, postqeyri-klassik elm üçün sosial-mədəni kontekst fundamental əhəmiyyət daşıyır. Bu iki aspektin vəhdəti hazırkı mərhələdə biliyin əldə edilməsi, funksionallığı və digər bilik növlərindən fərqlərini müəyyən edir. Bu zaman elmi biliyin plüralizmi, açıqlığı və dinamizminin ön plana çıxdığı əsaslandırılır.

Elmi məqsəd rəqəmsal mühitdə postqeyri-klassik elmdə biliyin formalaşması və yeni biliyin əldə edilməsinin fəlsəfi-epistemoloji təhlilini aparmaqdan ibarətdir.

Bunun üçün metodologiya kimi fənlərarası yanaşmadan istifadə olunur. Həmin çərçivədə qeyri-xəttilik, intersubektivlik və sinergetik sintez metodoloji prinsiplər kimi seçilmişdir.

Metod olaraq sistem araşdırma və sinergetik interasiya üsullarına müraciət olunmuşdur.

Elmi yenilik rəqəmsallıq mühitində biliyin alınmasında koqnitiv aspektlə sosial-mədəni aspektin qarşılıqlı əlaqəsinin yeni məzmun və forma kəsb etməsini əsaslandırmaqdan ibarətdir. Bu zaman hər bir elmi istiqamət üçün humanitarlığın strateji əhəmiyyət daşdığı tezisi irəli sürülür.

Açar sözlər: *postqeyri-klassik rasionallıq, rəqəmsal mədəniyyət mühiti, elmin ideal və normaları, bilik plüralizmi, rasionallıq qəbul edilənlik, genişlənmiş zəka, vahid elm, sosial-mədəni kontekst, humanitarlıq.*

doi.org/10.59849/2409-4838.2023.4.170

GİRİŞ

Filosoflar belə qənaətdədirlər ki, epistemologiyanın Yeni Dövrə Qərb fəlsəfi fikrində öncül mövqeyə çıxması təsadüfi deyildir. O, elmdaxili təkamül dinamikası ilə sosial-mədəni dəyişmələrin birbaşa tarixi-məntiqi reallığa uyğun qarşılıqlı təsirlərinin nəticəsidir. Yeni Dövrün başlanması ilə epistemoloji mübarizənin əsas olaraq empiriklərlə rasionallıqlar arasında getməsinin də vurğulanan kontekstdə öz səbəbləri mövcuddur. Lakin bu iki fəlsəfi istiqamət üçün ortaq olan cəhət də vardı. O, epistemologiyayı sırf elmi biliklər kontekstində nəzərdən keçirməklə əlaqəlidir. Obrazlı desək, XVII əsrdən başlayaraq epistemologiya birbaşa “elmin epistemologiyası” məzmununu aldı. Həmin səbəbdən empiriklər, rasionallıqlar və bütün başqa istiqamətlər həqiqi biliyin hansı idrakdan qaynaqlandığı – hissi və ya rasionallıq, ətrafında mübarizədən ibarət idi. Həmin dövrün görkəmli filosofları məhz bu çərçivədə fəlsəfi ideyalarını əsaslandırmağa çalışırdılar.

Buradan belə nəticə alınır ki, epistemologiyadan fəlsəfi-tarixi kontekstdə iki aspektdə danışmaq olar. Birincisi, “epistemologiya” termininin daxil olduğu mərhələyədək müxtəlif fəlsəfi sistemlərdə idraka, biliyə, biliyin obyektlərlə münasibətlərinə, subyekt-obyekt münasibətlərinə, həqiqi bi-

liyin meyarlarının müəyyən edilməsinə və digər epistemoloji xarakterli məsələlərə geniş şəkildə toxunulub. İkincisi, Yeni Dövr Qərb fəlsəfəsində “epistemologiya” terminini daxil etməklə artıq daha sistemli və müstəqil formada fəlsəfi təlimdən bəhs edilir. Filosoflar hətta epistemologiyanın fəlsəfi təlimlər sırasında ön plana çıxdığı fikrini irəli sürüdürlər.

Bunlardan başqa, epistemologiyanın təlim kimi yekcins olmadığını deyə bilərik. Onun həmişə tarixi rakursda, həm də məzmun, mahiyyət və funksiya aspektlərində dəyişmə dinamikası mövcud olmuşdur. Bunlara görə ki, filosoflar qnoseoloji təsnifdə klassik, qeyri-klassik və postqeyri-klassik epistemologiyaları fərqləndirirlər. Eyni zamanda, həmin məsələyə vurğulanan epistemologiya növlərinin qarşılıqlı əlaqəsi prizmasında baxırlar.

Buradan iki mühüm fəlsəfi qənaət əldə edə bilərik. Birincisi, fəlsəfi və elmi idrak tarixində epistemoloji aspekt aktuallığı ilə seçilmişdir. Həmin aktuallığın işığında tarixən fəlsəfi və elmi idrak arasında münasibətlər konkret qnoseoloji, dünyagörüşü və metodoloji məzmun kəsb etmişdir. Bütövlükdə filosoflar qəbul edirlər ki, epistemologiya nisbi müstəqil fəlsəfi təlimə çevrilmişdir. Bununla bütövlükdə fəlsəfi və elmi idrak prosesi keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Həmin proses həm yeni biliklərin formalaşmasının mexanizmlərinin dəyişməsinə, həm də fərqli metodoloji sistemlərin formalaşmasına təkan vermişdir.

Bu məqalədə vurğulanan dəyişmə dinamikasının bir sıra fəlsəfi özəlliklərini təhlil etməyə çalışacağıq. Ayrıca, fəlsəfi və elmi idrakın müasir elektron mədəniyyət – rəqəmsal mədəniyyət kontekstində özəllikləri maraq doğurur. Bu məsələnin çox aspektləri mövcuddur və onların fəlsəfi refleksiyasına ciddi ehtiyac meydana gəlmişdir. Onları bütövlükdə rəqəmsal kultürün sosial-fəlsəfi özəllikləri işığında epistemoloji aspektdə tədqiq etmək mümkündür. O cümlədən, informasiya-bilik qarşılıqlı əlaqəsinə fəlsəfi nəzər salmaq aktualdır.

Bunun üçün məqalədə fənlərarası metodologiyadan yararlanılır. Bu zaman başlıca metodoloji prinsiplər kimi qeyri-xəttilik, intersubektivlik və sinergetik sintez seçilmişdir.

Bu metodoloji yanaşmaya uyğun olaraq metod qismində sistem araşdırma və sinergetik inteqrasiya üsullarına müraciət olunmuşdur.

1. Müasir mərhələdə epistemologiyanın bir sıra fəlsəfi özəllikləri

Filosoflar adətən fəlsəfi biliyin dinamikasına qloballaşma prosesinin müxtəlif özəllikləri prizmasında yanaşırlar. Ümumi qənaət belədir ki, həmin proses bütövlükdə fəlsəfi təfəkkürü qnoseoloji, dünyagörüşü və metodoloji aspektdə yeniləşdirir. Eyni zamanda, fəlsəfə-elm münasibətlərinə yeni məzmun çalarları verir. Bu bağlılıqda Azərbaycan filosofu İlham Məmmədzadə yazır ki, bütövlükdə baş verən dəyişikliklər fonunda “fəlsəfənin mahiyyətinə” müəyyən aydınlıq gətirmək gərəkdir. Ayrıca, fəlsəfənin həm digər fəlsəfi fənlər, həm də təbiət elmləri ilə münasibətlərini yeni rakursda tədqiq etmək lazımdır [13, s. 18-20].

Digər filosoflar da bu mövqedən müasir epistemoloji problemlərə yanaşırlar. Rusiyalı filosoflar İ.T. Kasavin və V.N.Porusa görə, hazırda “elmin yeni fəlsəfəsi formalaşmaqdadır”. Onun əlamətlərindən biri isə epistemoloji tədqiqatların “getdikcə daha çox ölçüdə məxsusi-elmi və ya məntiqi-təhlili xarakterə malik” olmaları ilə əlaqəlidir [17, s. 9-11]. Onlarla bütövlükdə razılaşan professor V.İ.Lektorskiy indiki “mürəkkəb xarakterli elmi mühitdə” fərqli koqnitiv və qnoseoloji vəziyyətin yaranmasından yazır [12].

S.A.Lebedev isə epistemoloji fikrin təkamülünə “paradiqmalın bir-birini ardıcıl surətdə əvəzləməsi” və “paradiqmal yeniləşmə” prizmasında baxmağı daha adekvat hesab edir. O burada iki aspektin sintezini əhəmiyyətli sayır. Onlardan biri elmin məzmununun tarixi rakursda yenilənməsi, digəri isə epistemologiyanın immanent dəyişmə qanunauyğunluğudur. Bu iki aspektin qarşılıqlı əlaqəsində hər bir tarixi mərhələdə epistemoloji dəyişmə paradiqmal yeniləşmə vasitəsi ilə təzahür edir [10, s. 14-17].

Həmin dəyişiklik koqnitiv faktorlarla yanaşı, bir sıra sosial xarakterli proseslərlə müşayiət olunur. Onların sırasında elmi ictimaiyyətin daha aktual və əhəmiyyətli elmi problemləri müəyyən

etməsi, elmi idrak prosesinin faktiki şərtləri (sosial-mədəni, psixoloji, təşklati və s.), tədqiq olunan problemin həlli situasinyaında elmi idrakın predmetinin seçilməsi, qəbul edilməsi və digər faktorlar mövcuddur [8, s. 23-24].

Bu cür idraki situasiya postqeyri-klassik epistemologiyada 3 əsas paradigmanı formalaşdırır. Onlar aşağıdakılardır: elmin koqnitiv sosiologiyası, elmi biliyin mədəni-tarixi təhlili və humanitar paradigma [8, s. 23-34]. Bunlar təbii ki, müəyyən mənada postqeyri-klassik rasionallıq çərçivəsində epistemoloji plüralizm yaradır. Lakin bu, müasir fəlsəfi və elmi idrakın özəlliyidir və anlayışla qəbul edilməlidir.

Bunlar bütövlükdə müasir elmi idrakda prinsiplial daxili və sosial xarakterli dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. İndi filosoflar elmi konsensusu elmi həqiqətin təsdiqində başlıca üsullardan biri kimi qəbul edirlər. Onun ödənməsi prosesində isə elmi idrakın fəlsəfi refleksiyanın və alimlərin “metodoloji kultürləri”nin ciddi rol oynadığını ifadə edirlər. Bu zaman iki koqnitiv proses çox aktuallaşır. Birincisi, “elmi rasionallıq haqqında təsəvvürlər dəyişir”, ikincisi, “elmi idrakın yeni metodlarını legitimləşdirmək üçün yeni elmi ideal və normalar hazırlanır” [9, s. 63]. Yeni elmi rasionallıq çərçivəsində elmi normalar və idealların dəyişməsi onların plüralizmi, qeyri-müəyyənliyi ilə xarakterizə olunur. Postqeyri-klassik elmi normalar və ideallar biliyin və informasiyanın çoxfunksionallığı anlayışına da yeni məzmun çaları verirlər. Burada başlıca məqam olaraq elmi bilik və informasiyanın funksionallığında koqnitiv və sosial-mədəni faktorların sintezi götürülür [11, s. 17-28].

2. Qeyri-klassik və postqeyri-klassik rasionallıq: epistemoloji fərqliliklər

Ümumi halda elmi rasionallıq idrakın nəticəsinin elmi həqiqiliyini təmin edən elmi-idraki fəaliyyətin qaydaları, normaları və nümunələrinin cəmidir. Deməli, elmi rasionallıq, birincisi, elmi dərk etmə fəaliyyətinin nəticəsidir. Bu keyfiyyətdə o, rasionallığın digər növlərindən fərqlənir. İkincisi, onun əsas funksiyası dərk etmənin nəticələrinin elmi həqiqiliyini təmin etməkdən (və ya əsaslandırmaqdan) ibarətdir. Üçüncüsü, elmi rasionallıq konkret olaraq müəyyən qaydaların, normaların və nümunələrin kompleksidir. Elmi rasionallıq elmin meydana gəlməsi ilə yaranır [4; 7, s. 68-77].

a) Qeyri-klassik elmin ideal və normaları

Elmi rasionallıq tarixi mahiyyətlidir. Müasir mərhələdə postqeyri-klassik elmi rasionallığı daha aydın təsəvvür etmək üçün öncəki rasionallıq mərhələsinin – qeyri-klassik rasionallığın bir sıra özəlliyinə nəzər salmaq.

Qeyri-klassik rasionallıqda elmi problemin məzmunundan asılı olaraq elmi biliyin əsasını empirik təcrübə və ya nəzəri təfəkkür təşkil edə bilər. Başlangıç punkt kimi problemin qoyuluşu götürülür. Elm obyektlər haqqında mütləq adekvat və mütləq müəyyən bilik verə bilmir. Lakin “nisbi obyektiv həqiqət” verə bilər. Obyektin mövcudluğu qeyri-rationallıq çərçivəsində empirik (müşahidə və ölçmə) və ya nəzəri vasitələrlə fiksasiya olunması imkanı ilə bağlıdır (təfəkkür, dil, qurmaq imkanı). Elmi biliyin obyektivliyinin meyarı ya onun eksperimental yoxlanılması, ya da praktiki tətbiqidir.

Biliyin müxtəlif səviyyələri və növləri arasında keyfiyyətə məzmun və forma fərqləri mövcuddur. Onlar bir-birinə reduksiya olmurlar. Elmi nəzəriyyələr təfəkkürün konstruktiv fəaliyyəti nəticəsində formalaşır. Bu keyfiyyətdə onlar empirik bilik üzərində bərqərar olurlar. Eyni zamanda, bu o deməkdir ki, nəzəriyyələr qeyri-klassik rasionallıqda faktlardan alınmırlar və bu mənada onların ümumiləşdirilməsi deyillər. Yəni faktlar və nəzəriyyələrin fərqli əldə edilməsi və əsaslandırılması metodları mövcuddur ki, öz növbəsində həmin məqam onların fərqli ontologiyaya malik olduqlarını göstərir.

Nəzəriyyənin müəyyən faktlara uyğunluğu onun həqiqiliyi kriteriyası deyildir. Bu, ancaq onun mümkün tətbiq sahəsi deməkdir. Obyekt-empirik bilik və fakt-nəzəriyyə münasibətləri çoxmənəlidir. Hər hansı nəzəriyyənin müəyyən faktlara uyğun gəlməməsi nəzəriyyənin doğru olmadığı anlamına gəlmir. Bu, yalnız onun universal olmadığı mənasını verir. Elmi nəzəriyyənin həqiqiliyi kriteriyası onun daxili ziddiyyətsiz olması ilə müəyyən edilir. Burada ümumi qəbul edilmiş nəzəri

bilik çoxluğuna uyğunluq da rol oynayır. Elmin nəzəri problemlərini həll etmək üçün səmərəliliyi əhəmiyyətlidir. Nəhayət, nəzəri bilik əhatəlililiyinin genişlənməsi vacibdir.

Rəqabət aparan hipotezlər və nəzəriyyələrdən hansına üstünlük verilməsi sırf rasionallıq argumentlərlə yanaşı sosial-psixoloji məqamların (inam, iradə, ekspert qiymətləndirməsi və s.) nəzərə alınması ilə reallaşır.

Qeyri-klassik rasionallığa görə, elmin qanunları həm dinamik, həm də statik ola bilər. Bir-birinə zidd olan iki nəzəriyyə eyni dərəcədə həqiqi qəbul edilə bilər. Onlar tətbiqdə bir-birini tamamlaya bilər. Qeyri-müəyyən “bilik” həm də elmi ola bilər. Bunun üçün onun qeyri-müəyyənlik sərhədləri dəqiq qeyd olunmalıdır. Elmi biliyin məntiqi sübutluluğu mütləq deyildir – o, empirik və ya praktiki də sübut oluna bilər. Bu mənada elmi biliyin bütün sübutluluq növləri eyni hüquqludurlar. Ən yaxşı halda onların hər biri yalnız biliyin müəyyən növünə tətbiq edilə bilər. Elmi nəzəriyyələr biliklərin məntiqi sübut olunmuş sistemləri olmalıdır.

Qeyri-klassik rasionallığa görə riyaziyyat ən uyğun universal elmi dildir. Sırf neytral empirik təcrübə yoxdur, həmişə onun müəyyən nəzəri və dəyər interpretasiyası vardır. Elmi biliyin müəyyənliyində və qiymətləndirilməsində tədqiqatçının başlanğıc qaydaları həlledici rol oynayır ki, bu da qeyri-klassik rasionallıqda “elmi konvensiya və elmi konsensus”un elmi dərkətmə üsulunda vacib yer tutduğunu göstərir. Elmi biliyin inkişafı sırf kumulyativ proses kimi qəbul edilmir – burada inqilabi, sıçrayışlı dəyişikliklər də mümkündür. Bu da bir sıra hallarda bir-birinə uyğun olmayan, ortaq nəzəri-metodoloji ölçüyə gəlməyən və alternativ olan nəzəriyyələrin meydana gəlməsinə səbəb olur. Elə ola bilər ki, yeni nəzəriyyə doğru olmasın və ya praktiki tətbiqi səmərə verməsin [11, s. 25-26].

b) Postqeyri-klassik elmin ideal və normaları

Postqeyri-klassik elmin meydana gəlməsini XX-XXI əsrlərin qovşağında özünü göstərən ən yeni elmi inqilabla əlaqələndirirlər. Bütövlükə postqeyri-klassik elmin XX əsrin ikinci yarısından təşəkkül etməyə başladığı fikri də mövcuddur. Dəqiq tarixi rəqəmin burada elə də əhəmiyyəti yoxdur. Çünki filosoflar, epistemoloqlar və elmin metodoloqları postqeyri-klassikliyin prinsipə öncəki elmi rasionallıqdan fərqləndiyinə əmindirlər. Bu fərqlilliyin konkret nəzəri və metodoloji detalları haqqında da ciddi fikir ayrılığı yoxdur.

Bir sıra cüzi fərqlənmələr, təbii ki, vardır. Əslində bizim də baxdığımız kontekstdə başlıca məqam postqeyri-klassik elmin ideal və normalarda digər elmi rasionallıqlardan necə fərqlənməsi ilə bağlıdır. Burada müasir elmi yanaşmaların və aparıcı texnologiyaların (bioloji, nano, informasiya və s.) tətbiqinin özəlliyi ön plana çıxarılır. Eyni zamanda, elmi rasionallıqda məntiqi-rasional baza ilə tarixi-mədəni, sosial və subyektiv faktorların sintezinin həlledici rol oynadığı vurğulanır. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, postqeyri-klassik rasionallığı elmin fəlsəfəsində təfəkkürün çoxlu sayda formalarından yalnız biri kimi qəbul edirlər. Yəni burada təfəkkür hadisəsi olaraq alternativlik mövcuddur.

Bu kimi qnoseoloji və nəzəri-metodoloji “çətir” altında filosoflar və epistemoloqlar postqeyri-klassik elmin özünəxas ideal və normalarından bəhs edirlər. Burada postqeyri-klassik rasionallığın ümumi kriteriyalarının seçilməsi də aktual hesab edilir. Filosof və epistemoloqlar həmin kontekstdə postqeyri-klassik elmin ideal və normalarını müəyyən etmişlər.

Burada ilkin olaraq elmi biliyin subyektiv-obyektiv olması vurğulanır. Yəni klassik və qeyri-klassik rasionallıqdan fərqli olaraq postqeyri-klassik rasionallıqda hər bir bilik subyektiv-obyektiv vəhdətində meydana gəlir. Biliyi nə sırf obyektiv, nə də sırf subyektiv hesab etmək adekvat sayılmır. Biliyin subyektiv-obyektivliyi avtomatik olaraq elmi biliyin yaranması mexanizmləri, yeni biliyin meydana gəlməsi, elmi fəaliyyətdə koqnitiv və sosial aspektlərin münasibətləri, biliyin tətbiqi imkanları və s. vacib xarakteristikalarda fərqli baxışlar formalaşdırır. Hesab edilir ki, elmi idrak prosesi eyni dərəcədə sosial və antropolojidir. Onun subyektivliyi elm camiyəsi və yaradıcı şəxsiyyətlərdir.

Hər bir elmi bilik kontekstualdır. O, bütün hallarda qeyri-aşkar biliyə əsaslanır. Elmdə biliyin mütləq həqiqiliyinə nail olmaq mümkün deyildir. Onun mütləq sübutluluğu da yoxdur. Elmi idrak

prosesində dərk edilən obyektlərin məzmunu və dərk etmə alətləri ilə yanaşı, elmi idrak subyektlərinin iradəsi, qeyri-müəyyənlik şəraitində qəbul etdikləri idraki qərarlar da ciddi rol oynayır.

Elmi qərarlar qəbul ediləndə dəyərlər biliyin obyekt hissəsi kimi əhəmiyyətlidir. O cümlədən, elmi idrakın etik aspekti olduqca vacibdir. Elmi idrakın subyektivi biliyin konstruksiyasında onun qiymətləndirilməsində və qərar qəbul edilməsində azaddır. Rasional biliyin əldə edilməsində konsensus və konvensiya olduqca vacib komponentlər hesab olunurlar.

Elmi idrak bütün səviyyələrində (empirik, nəzəri, duyğusal, abstrakt) yaradıcı və konstruktiv proses kimi qəbul edilir. Plüralizm elmdə təbii və qaçılmaz sayılır. Yeganə universal elmi metod mövcud deyildir. Biliyin əldə olunmasının, yoxlanmasının, əsaslandırılmasının və qiymətləndirilməsinin müxtəlif vasitələri, üsulları vardır. Bilik uğurlu istifadə nəticəsində legitimləşə bilər. Elmi məsələlərin həlli zamanı alimin alternativlərdən birini seçməsi sırf rasional xarakterli olmaya bilər. Burada intuisiya, refleksiya və iradə təcrübə və zəka kimi elmi idrakın vacib vasitələridirlər.

Hər bir elmi nəzəriyyə nisbi və müvəqqətidir. Onlar gec və ya tez başqaları ilə əvəz olunurlar. Postqeyri-klassik rasionallıqda daha sadə nəzəriyyələrə istiqamətlənmə əhəmiyyətli sayılır. Nəzəriyyələr məzmunlu, evristik və faydalı olmalıdırlar. Elmi biliyin həqiqiliyinin başlıca meyarları faydalılıqları, adaptivlikləri və praktikada uğurlu tətbiqidir [11, s. 26-27].

Postqeyri-klassik elmin ideal və normalarının yuxarıda vurğulanan xüsusiyyətləri müasir elmi bilik, onun formalaşması, məzmunu, əsaslandırılması, elmi həqiqətin anlamı və elmi fəaliyyətə sosial mühitin təsiri ilə bağlı ümumi fəlsəfi nəticə çıxarmağa əsas verir. Belə ki, elmi biliyin əldə edilməsi üsulu, onun əsaslandırılması, elmi həqiqət anlayışının məzmunu və elm-cəmiyyət münasibətləri yenilənmişdir. Elmi fəaliyyətdə plüralizm, mövqə fərqlilikləri, alınan biliyin heterogen və açıq olması, onun proqnostikliyində yeni çaraların meydana gəlməsi və elmi biliyin formalaşmasında sosial-mədəni mühitin fundamental rol oynaması artıq norma kimi qəbul edilir.

Bunlardan nəticə çıxara bilərik ki, postqeyri-klassik elm qeyri-klassik elmin məzmun, tədqiqat strategiyası və cəmiyyətdə funksionallığı baxımından keyfiyyətə yeni səviyyəyə keçidi kimi də təsəvvür edilə bilər. Burada irsiliyin saxlanması haqqında fəlsəfi və elmi ədəbiyyatda kifayət qədər yazılmışdır. Elm ideal və normaların müqayisəsi prizmasında da həmin xüsusiyyət görünür. Eyni zamanda, postqeyri-klassik elmin rəqəmsallıq mühitində qnoseoloji ilə yanaşı, funksional aspektdə və cəmiyyətlə münasibətlərdə çox fərqli təsir bağışladığını da qeyd etməliyik. Məsələn, həmin kontekstdə məsələyə texnoelm-rəqəmsallıq münasibətləri və ümumiyyətlə, elmi rasionallığın genişlənməsi müstəvilərində baxmaq olar.

Tədqiqatçılar “texnoelm” anlayışını ilk dəfə Q.Başlyarın istifadə etdiyini yazırlar. Lakin onu daha çox tanıdan J.Ottua olmuşdur [14, s. 46-57]. J.Ottuaya görə, texnoelm mürəkkəb fenomendir və onu sadəcə “elm-texnologiya” kontekstində adekvat dərk etmək mümkün deyildir. J.Ottua üçün texnoelmdə elmiliklə texnologiya vəhdətdədir, o, ümumi halda elmi-texnoloji hadisədir [5, s. 120-123].

Oksford lüğətində də texnoelmin tərifini vermişdir. Onu təşəkküldə olan “vahid fənn” kimi təsnif edirlər. Burada fundamental problemlərlə texniki məsələlərin bir-birinə əhəmiyyətli dərəcədə nüfuz etməsi əlaməti ön plana çıxarılır [15].

Beləliklə, “texnoelm” bütövlükdə texnika ilə elmin müasir mərhələdə vəhdətini ifadə edir. Onun haqqında müxtəlif təriflər verilir, lakin başlıca məğzi elmlə texnikanın tarixdə görünməmiş dərəcədə bir-birinə nüfuz etməsi və faktiki olaraq yeni elmi paradigmanın yaranmasından ibarətdir. Bu xüsusiyyəti nəzərə alaraq texnoelmin funksiyalarında da yeni çaralar və hətta böyük ümidlər bəsləndiyini vurğulayırlar. Məsələn, L.A.Tuxvatulina yazır ki, texnoelmə bəşəriyyət qarşısında duran bütün problemlərin həlli üsulu kimi baxanlar vardır. Bu da öz növbəsində texnoelmə “tənqidi olmayan inam və əminlik yaradır”. Həmin əhval-ruhiyyə getdikcə daha geniş miqyasda yayılır [18, s. 6-8].

Bununla yanaşı, filosoflar texnoelmə bütövlükdə elmi idrakın növbəti mərhələsi kimi yanaşırlar. Elmi idrakın məzmun və prosessuallığına yeni xüsusiyyətlər gətirir. Eyni zamanda, tədqiqatlarda vurğulanır ki, texnoelm fəoneminin fəlsəfi adekvat dərk etmək üçün rəqəmsal kültür mühiti faktorunu mütləq nəzərə almaq lazım gəlir. Lakin bu kontekstdə də texnoelmin təşəkkülünün bir fəlsəfi

problem meydana gətirdiyindən yazılır. Tədqiqatçılar söhbətin faktiki olaraq rəqəmsallıq şəraitində “elmi imperalizm”in təzahüründən getdiyini ifadə edirlər [3, s. 201]. Bunu bütövlükdə bəşəriyyət üçün təhlükə hesab edənlər vardır.

Buna baxmayaraq müasir mərhələdə “elmi imperalizm”in mənfi təsirini üç aspektdə minimuma endirməyin mümkünlüyü də qəbul edilir. Birinci aspekt sosial xarakterli faktorlarla əlaqəlidir. H.M.Collinz və R.Evans yazırlar ki, “elm demokratiyanın başlıca dəyərlərini müdafiə edir və onlara dəstək verir”. Eyni zamanda, “cəmiyyətdə idarəetmənin rasionallıq balansını saxlayır”. Bu səbəbdən, müasir rəqəmsallıq şəraitində elmi imperalizmin fəsadlarını minimuma endirmək prinsipcə mümkündür [3, s. 200-202].

İkinci aspekt texnoelmin kökünün dərin elmdaxili və sosial-mədəni faktorların sintezi məsələsinə bağlı olması tezisində əsaslanır [20, s. 104]. Onun müasir elmi rasionallığın xüsusiyyətləri kontekstində izahı maraqlıdır. Tədqiqatçılar məsələyə “rasional qəbul edilənlik” [16] prinsipindən çıxış edərək, ümumiyyətlə, müasir elmi “rasionallığın genişləndirilməsi” prizmasında yanaşırlar. Rasionallığın genişlənməsi mümkünlüyünün koqnitiv əsasını isə bütövlükdə insan zəkasının təbiəti ilə əlaqələndirirlər. Konkret olaraq, zəkanın daim “mümkün olanın sərhədini aşmağa can atdığı” tezisində əsaslanırlar [2, s. 34-42]. Deməli, belə nəticə çıxara bilərik ki, rasionallığın genişləndirilməsi prinsipcə bütövlükdə “zəkanın potensial olaraq genişlənməyə can atması”ndan qaynaqlanır. Eyni zamanda, bu halda meydana iki mühüm epistemoloji məqam çıxır – birincisi, “genişlənmiş zəka” (və ya koqnitiv aspektdə “genişlənmiş subyekt”) fenomenindən danışmaq olar, ikincisi, subyektin “epistemik məsuliyyəti” aktuallaşır. Epistemik məsuliyyəti subyekt həm koqnitiv seçiminə görə, həm də süni arqumentlərin sayını azaltma imkanına görə daşıyır [19, s. 209-210].

Bütün bunlardan belə bir fəlsəfi-epistemoloji qənaət əldə etmək mümkündür: “Rəqəmsallıq şəraitində biliyin “rasional qəbul edilənlik” prinsipi əsasında qiymətləndirilməsi..., biliyin formalaşmasında plüralizm, alternativlik əhəmiyyətli rol oynadığını” göstərir və həmin “...proses “rasional genişlənmə”, “idraki genişlənmə”, “zəkavi genişlənmə” kimi anlayışlar fonunda xüsusi məzmun kəsb edir”. Buna görə də demək olar ki, “rəqəmsal koqnitiv genişlənmə” anlayışı müasir fəlsəfi-elmi idrakda aktual mövqe tutur” [1, s. 146].

Nəhayət, üçüncü aspekt də rasionallıq kontekstində olduqca ciddi qnoseoloji və metodoloji məzmunla malikdir. Həmin aspekt texnoelm-cəmiyyət qarşılıqlı münasibətlərində konkret cizgilərə malik idraki situasiyanın yaranması ilə bağlıdır. Belə ki, filosofların qənaətinə görə, insan-texnoelm-bəşəriyyət münasibətləri rəqəmsallıq mühitində yeni məzmun alır. Həmin münasibətlər yekun halında həm idraki dərinliyi təmin edir, həm də qnoseoloji miqyası genişləndirir [6].

Vurğulanan üç aspektin sintezi maraqlı fəlsəfi qənaətlərə imkan verir. Belə ki, aydın olur ki, rəqəmsallıq mərhələsində elmi biliyin yaranması və yeni biliyin əldə edilməsi mexanizmləri ciddi yeniliklərlə müşayiət olunur. Onların həm koqnitiv, həm də sosial mahiyyəti vardır. Bu iki aspektin qarşılıqlı əlaqəsində filosoflar postqeyri-klassik rasionallıq çərçivəsində “vahid elm”in formalaşması imkanları ilə insan-texnoelm-bəşəriyyət münasibətlərinin minimum zərərli ola biləcək məzmunla malik olmaq strategiyası arasında uyğunluq axtarırlar. Bu prosesin bütövlükdə elmin humanitarlaşması kimi də adlandırılması mümkün sayılır. Aparılan təhlil əsasında bir neçə fəlsəfi nəticə çıxara bilərik.

YEKUN NƏTİCƏ

Qeyri-klassik rasionallıqla postqeyri-klassik rasionallıq arasında qnoseoloji və metodoloji aspektlərdə ciddi fərqlər mövcuddur. Həmin fərqlər rəqəmsallıq mərhələsində daha geniş və qabarıq məzmun kəsb etmişdir.

Postqeyri-klassik rasionallıq çərçivəsində biliyin formalaşması və yeni biliyin əmələ gəlməsi mürəkkəb koqnitiv proses olmaqla yanaşı, ciddi sosial-mədəni kontekstə malik əhatəli prosesdir. Bu prosesdə biliyin plüralizmi, açıqlığı və dinamizmi ön plana çıxır.

Bütövlükdə insanın elmi idrakı yeniləşir və yeni məzmun kəsb edir. Onun yekun effekti isə koqnitiv aspektlə sosial-mədəni aspektin vəhdətinin yeni forma almasından ibarətdir.

Nəhayət, rəqəmsal kultür mühitində bütövlükdə elm sahələrinin hər biri üçün humanitarlıq strateji əhəmiyyət kəsb edir və o, biliyin həqiqiliyi və yeniləşmə dinamikası üçün aparıcı rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Alibeyova, T.V., Gurbanov, F.M. Unity of knowledge, expansion of rationality and "digital cognitive expansion": an Epistemological Approach // – Baku: Young researcher Scientific & practical journal, – 2023, 9 (3), – p. 140-148.
2. Асташова, Н.Д., Масланов, Е.В. Рациональные основания творческого сознания в науке // Эпистемология и философия науки, – 2023, 60 (1), – с. 34–42.
3. Collins, H.M., Evans, R. Populism and Science // Epistemology & Philosophy of Science, – 2019, 56 (4), – p. 200–218.
4. Философия науки: Словарь основных терминов: [Электронный ресурс] / – М.: Академический Проект, 2004.
5. Hottois, G. Technoscience: From the Origin of the Word to Its Current Uses / G.Hottois. Classical Readings and Contemporary Approaches. Springer Verlag, – 2018. – p. 121-138.
6. Hui, Y. Recursivity and Contingency / Y.Hui. – London: Rowman & Littlefield International Ltd., – 2019.
7. Козьмин, В.С. Научная рациональность как форма мышления в истории и философии науки // Социально-гуманитарные знания, – 2016. – с. 68-77.
8. Lebedev, S.A. The problem of scientific method in the postnonclassical epistemology // European Journal of Philosophical Research, – 2017, 4 (1), – с. 23-34.
9. Lebedev, S.A. Scientific truth: social issue and consensual character // European Journal of Philosophical Research, – 2018, 5 (1), – с. 58-67.
10. Лебедев, С.А. Постнеклассическая эпистемология: сущность и основные принципы // – Москва: Журнал философских исследований, – 2020, 6 (1), – с. 13-18.
11. Лебедев, С.А. Методологическая функция идеалов и норм научного исследования // Философские исследования, – 2019, 5 (3), – с. 17-28.
12. Лекторский, В.А. На пути к неклассической эпистемологии / В.А.Лекторский. – М.: ИФРАН, – 2009. – 237 с.
13. Мəmmədzadə, İ. Qloballaşma və müasirləşmə şəraitində fəlsəfənin aktuallığı haqqında / İ.Məmmədzadə. – Bakı: "Təknur", – 2019.– 226 s.
14. Моисеева, А.П., Баканова, Е.А. Феномен технонауки // Вестник науки Сибири, – 2017, 25 (2), – с. 45-58.
15. <https://en.oxforddictionaries.com/definition/technoscience>.
16. Порус, В. Н., Касавин, И. Т. Современная эпистемология и ее критики: о кризисах и перспективах // – Москва: Институт Философии РАН, Журнал «Эпистемология и философия науки», – 2018, 55 (4), – с. 8-25.
17. Тухватулина, Л.А. Наука как объект веры и недоверия: феномен дениализма // Эпистемология и философия науки, – 2023, 60 (1), – с. 6-20.
18. Шевченко, С.Ю. Расширенный разум и эпистемическая ответственность в цифровом обществе // Эпистемология и философия науки, – 2021, 58 (4), – с. 209-227.
19. Zulfugarov, V.R., Gurbanov, F.M. Technoscience and digitality: an epistemological analysis of interactions // – Baku: Young researcher Scientific & practical journal, – 2023, 9 (3), – p. 101-111.

NON-CLASSICAL AND POST-NON-CLASSICAL SCIENCE: EPISTEMOLOGICAL FEATURES IN DIGITAL CONDITIONS

T.V. Alibeyova

The article examines the philosophical meaning of non-classical and post-non-classical science through the prism of the interaction of scientific rationality and the sociocultural environment. Based on comparative analysis, the role of post-non-classical rationality in the formation of scientific knowledge and the acquisition of new knowledge through ideals and norms is analyzed.

It is shown that significant epistemological and methodological differences between non-classical and post-non-classical rationalities bring serious innovation to the content and structure of scientific knowledge. This feature in the digital cultural environment becomes more extensive, and from the point of view of interaction in science, it is clearly expressed.

The article argues that the acquisition of knowledge in post-non-classical science is a complex cognitive process in a digital environment. At the same time, it is shown that the sociocultural context is of fundamental importance for post-non-classical science. The unity of these two aspects determines the way of obtaining knowledge at the present stage, its functionality and differences from other types of knowledge. In this context, the actualization of pluralism, openness and dynamism of scientific knowledge is justified.

The scientific goal is to conduct a philosophical and epistemological analysis of the formation of knowledge and the acquisition of new knowledge in post-non-classical science in the digital environment.

For this purpose, an interdisciplinary approach is used as a methodology. In this framework, nonlinearity, intersubjectivity and synergetic synthesis were chosen as methodological principles.

The method used was systems research and synergetic interaction.

Scientific novelty lies in substantiating the interaction of the cognitive aspect with the socio-cultural aspect of acquiring knowledge in the digital environment, taking on new content and form. At this time, the thesis is put forward that humanitarianism is of strategic importance for every scientific direction.

Keywords: *post-non-classical rationality, digital cultural environment, ideals and norms of science, pluralism of knowledge, rational acceptability, expanded intelligence, unified science, sociocultural context, humanitarianism.*

НЕКЛАССИЧЕСКАЯ И ПОСТНЕКЛАССИЧЕСКАЯ НАУКА: ЭПИСТЕМОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ В ЦИФРОВЫХ УСЛОВИЯХ

Т.В. Алибайова

В статье философский смысл неклассической и постнеклассической науки рассматривается через призму взаимодействия научной рациональности и социокультурной среды. На основе сравнительного анализа анализируется роль постнеклассической рациональности в формировании научного знания и приобретении новых знаний через идеалы и нормы.

Показано, что существенные гносеологические и методологические различия между неклассической и постнеклассической рациональностями вносят серьезное новаторство в содержание и структуру научного знания. Эта особенность в цифровой культурной среде приобретает более обширный характер, а с точки зрения взаимодействия на наук ярко выражена.

В статье утверждается, что приобретение знаний в постнеклассической науке представляет собой сложный когнитивный процесс в условиях цифровой среды. При этом показано, что

социокультурный контекст имеет фундаментальное значение для постнеклассической науки. Единство этих двух аспектов определяет способ получения знаний на современном этапе, их функциональность и отличия от других видов знаний. В этом контексте обосновывается актуализация плюрализма, открытости и динамичности научного знания.

Научная цель - провести философско-гносеологический анализ формирования знаний и приобретения новых знаний в постнеклассической науке в цифровой среде.

Для этого в качестве методологии используется междисциплинарный подход. В этой рамках в качестве методологических принципов были выбраны нелинейность, интересубъективность и синергетический синтез.

В качестве метода использовались методы системного исследования и синергетического взаимодействия.

Научная новизна заключается в обосновании взаимодействия когнитивного аспекта с социокультурным аспектом приобретения знаний в цифровой среде, принимающих новое содержание и форму. В это время выдвигается тезис о том, что гуманизм имеет стратегическое значение для каждого научного направления.

Ключевые слова: *постнеклассическая рациональность, цифровая культурная среда, идеалы и нормы науки, плюрализм знаний, рациональная приемлемость, расширенный интеллект, единая наука, социокультурный контекст, гуманизм.*